

8. Međunarodni naučni skup

Specijalna edukacija
i rehabilitacija

DANAS

ZBORNİK RADOVA
PROCEEDINGS

8th International Scientific
Conference - Special education
and rehabilitation today

BEOGRAD 2014.

UNIVERZITET U BEOGRADU
FAKULTET ZA SPECIJALNU EDUKACIJU I REHABILITACIJU
UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION

VIII međunarodni naučni skup
**SPECIJALNA EDUKACIJA I
REHABILITACIJA DANAS**

Beograd, 07–09. novembar 2014.

Zbornik radova

The Eight International Scientific Conference
**SPECIAL EDUCATION AND
REHABILITATION TODAY**

Belgrade, November, 07-09, 2014

Proceedings

Beograd, 2014.
Belgrade, 2014

SPECIJALNA EDUKACIJA I REHABILITACIJA DANAS
Zbornik radova
SPECIAL EDUCATION AND REHABILITATION TODAY
Proceedings

VIII međunarodni naučni skup
Beograd, 7-9. 11. 2014.
The Eighth International Scientific Conference
Belgrade, 07-09. 11. 2014.

Izdavač / Publisher:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju
University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation
11000 Beograd, Visokog Stevana 2
www.fasper.bg.ac.rs

Za izdavača / For Publisher:
prof. dr Jasmina Kovačević, dekan

Glavni i odgovorni urednik / Editor-in-chief:
prof. dr Mile Vuković

Urednici / Editors:
prof. dr Jasmina Kovačević
prof. dr Dragana Maćešić-Petrović

Kompjuterska obrada teksta - Computer word processing:
Biljana Krasić

Zbornik radova Proceedings će biti publikovan
u elektronskom obliku CD.
Proceedings will be published in electronic format CD.

Tiraž / Circulation: 200

ISBN 978-86-6203-061-0

SOCIJALNE VEŠTINE ADOLESCENATA SA LAKOM INTELKTUALNOM OMETENOŠĆU

Marija Jelić^{*}, Irena Stojković

Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

U literaturi se ističe da osnovu za socijalno kompetentno ponašanje čine socijalne veštine, te da se njihovim razvijanjem može unaprediti socijalno funkcionisanje pojedinca. Istraživanja koja su se bavila povezanošću kognitivnog i socijalnog razvoja nedvosmisleno su potvrdila da deca sa intelektualnom ometenošću lošije socijalno funkcionišu nego njihovi vršnjaci tipičnog razvoja, ali malo je istraživanja koja su ispitivala razlike u razvijenosti socijalnih veština ove dve grupe dece. Takođe, kao nedostatak istraživanja u ovoj oblasti navodi se heterogenost uzoraka u odnosu na nivo ometenosti i uzrast, a što je značajno za mogućnost planiranja preventivnih programa i ciljanih intervencija. Cilj istraživanja bio je da se utvrde razlike u razvijenosti socijalnih veština adolescenata tipičnog razvoja i sa lakom intelektualnom ometenošću, kao i da se sagleda povezanost uzrasta sa razvijenošću socijalnih veština. U istraživanju je učestvovalo 206 mladih, uzrasta od 12 do 18 godina, od čega njih 76 sa lakom intelektualnom ometenošću i 130 prosečnih intelektualnih sposobnosti. Za ispitivanje socijalnih veština korišćena je skala za procenu socijalnih veština Sistema za procenu socijalnih veština, forma za nastavnike, koja se sastoji iz subskala: kooperativnost, odgovornost, asertivnost i samokontrola. Glavni nalazi pokazali su da u razvijenosti socijalnih veština između adolescenata tipičnog razvoja i sa lakom intelektualnom ometenošću nema značajne razlike, ali je nađena značajna interakcija uzrasta i intelektualnog statusa na skali samokontrole ($p < 0,05$; $Eta^2 = 0,029$). S uzrastom raste sposobnost samokontrole mladih tipičnog razvoja (12 do 14 godina, $M = 12,55$; 15 do 18 godina, $M = 14,19$), dok adolescenti sa intelektualnom ometenošću na starijem uzrastu pokazuju lošiju samokontrolu nego na mlađem uzrastu (12 do 14 godina, $M = 13,56$; 15 do 18 godina, $M = 11,98$). Dobijeni nalazi sugerišu da kognitivni deficiti adolescenata sa lakom intelektualnom ometenošću nisu prepreka razvoju socijalnih veština, kao i da na samokontrolu mladih sa intelektualnom ometenošću značajniji uticaj imaju neke druge varijable, a ne sama ometenost.

Ključne reči: socijalne veštine, laka intelektualna ometenost, adolescenti

UVOD

Socijalne veštine predstavljaju socijalno prihvatljiva, naučena ponašanja, koja omogućavaju pojedincu da ostvari interakciju sa drugima na način koji dovodi do pozitivnih i izbegavanja negativnih reakcija (Gresham & Elliot, 1984). Deficit so-

* jelic.m@eunet.rs

cijalnih veština vodi negativnim ishodima socijalnog funkcionisanja ali se ističe da posedovanje socijalnih veština nije garancija da će ih pojedinac i ispoljiti (Gresham, 1985) i socijalno kompetentno se ponašati. Ispoljavanje kao i razvijanje socijalnih veština određeno je razvojnim i ličnim karakteristikama dece i mladih ali i sredinskim uticajima. Zbog zavisnosti socijalno kompetentnog ponašanja od konteksta i ciljeva pojedinca u konkretnoj situaciji, teoretičari i istraživači u oblasti socijalne kompetentnosti skreću pažnju da se socijalna kompetentnost može procenjivati preko pokazatelja socijalnog funkcionisanja dece (prihvaćenost/odbačenost od vršnjaka, prosocijalno ponašanje, agresivno ponašanje...) ili na osnovu razvijenosti socijalnih veština (kooperativnost, samokontrola, asertivnost...) ali da ovi nivoi analize mogu ali ne moraju biti u korelaciji (McFall, 1982; Rose-Krasnorov, 1997). Dosadašnja istraživanja nedvosmisleno su potvrdila da deca sa intelektualnom ometenošću lošije socijalno funkcionišu nego njihovi tipični vršnjaci, (Dykens, 2000; Dekker et al., 2002; Emerson, 2003; Dickson et al., 2005; Guralnik et al., 2006a), ali malo je istraživanja koja su ispitivala razlike u razvijenosti konkretnih socijalnih veština između tipične i dece sa IO. Kao nedostatak istraživanja u ovoj oblasti navodi se i heterogenost uzoraka u odnosu na nivo ometenosti i uzrast, a što je značajno za mogućnost planiranja preventivnih programa i ciljanih intervencija.

Cilj istraživanja bio je da se utvrde razlike u razvijenosti socijalnih veština adolescenata tipičnog razvoja i sa lakom IO, kao i da se sagleda povezanost uzrasta sa razvijenošću socijalnih veština. Osnovna pretpostavka od koje smo pošli je da adolescenti sa lakom IO zbog kognitivnih ograničenja imaju lošije razvijene socijalne veštine od mladih tipičnog razvoja i da postoje razlike u razvijenosti socijalnih veština u odnosu na uzrast.

METOD ISTRAŽIVANJA

U istraživanju je učestvovalo 206 mladih, uzrasta od 12 do 18 godina, od čega njih 76 sa lakom IO i 130 prosečnih intelektualnih sposobnosti. Uzrast je operacionalizovan kao niži (12 do 14 godina) i viši (15 do 18 godina). U ciljnom uzorku (N=76) bilo je 26 mladih sa IO nižeg uzrasta i 51 višeg. U komparativnoj grupi mladih tipičnog razvoja (N=130) njih 61 je bilo nižeg, a 69 višeg uzrasta. U odnosu na pol nešto je više bilo dečaka i u grupi mladih sa lakom IO (N=40–dečaci; N=36 devojčice) i u komparativnoj grupi (N=67–dečaci; N=63–devojčice).

Za ispitivanje socijalnih veština korišćena je skala za procenu socijalnih veština Sistema za procenu socijalnih veština (SSRS, Gresham & Elliott, 1990), forma za nastavnike, koja se sastoji iz subskala: kooperativnost, odgovornost, asertivnost i samokontrola.

Istraživanje je sprovedeno u 12 obrazovno vaspitnih ustanova (4 specijalne škole i 8 redovnih osnovnih i srednjih škola) u Republici Srbiji. Ukupno je 102 nastavnika

procenjivalo socijalne veštine mladih. Uvažavajući standarde propisane etičkim kodeksom istraživanja sa decom, pre istraživanja zatražena je saglasnost od nadležnog ministarstva, roditelja i ustanova, a svaki je učenik imao pravo da odbije ili pristane da učestvuje u istom.

REZULTATI I DISKUSIJA

Dvofaktorskom analizom varijanse testirane su razlike u zavisnosti od intelektualnog statusa i uzrasta mladih na svim subskalama instrumenta SSRS socijalne veštine. Analiza je pokazala da ne postoje razlike u razvijenosti socijalnih veština u odnosu na uzrast i intelektualni status mladih (Tabela 1). Na subskali *samokontrola* pokazana je značajna interakcija intelektualnog statusa i uzrasta ($Eta^2=0,029$; $p<0,05$).

Tabela 1 – Značajnost razlika na SSRS subskalama socijalnih veština u odnosu na intelektualni status i uzrast mladih

Izvor	Zavisne varijable	df	F	p	Eta2
UZRAST	Kooperativnost	1; 202	2.742	.099	.013
	Asertivnost	1; 202	.876	.350	.004
	Samokontrola	1; 202	.002	.969	.000
	Odgovornost	1; 202	1.036	.310	.005
	Kooperativnost	1; 202	1.898	.170	.009
INTELEKTUALNI STATUS	Asertivnost	1; 202	.857	.356	.004
	Samokontrola	1; 202	.840	.361	.004
	Odgovornost	1; 202	.016	.900	.000
	Kooperativnost	1; 202	2.603	.108	.013
INTERAKCIJA UZRASTA I INTELEKT. STATUSA	Asertivnost	1; 202	3.478	.064	.017
	Samokontrola	1; 202	5.957	.016	.029
	Odgovornost	1; 202	1.527	.218	.008

U posmatranim uzrasnim grupama razlika tipičnih i ometenih nije ista u *samokontroli* što se može pratiti u koloni AS (aritmetička sredina) u Tabeli 2. Što su stariji adolescenti sa lakom IO pokazuju lošiju *samokontrolu* (12 do 14 godina, AS=13,56; 15 do 18 godina, AS=11,98), dok je kod tipičnih obrnuto (12 do 14 godina, AS=12,55; 15 do 18 godina, AS=14,19). Mnoga istraživanja utvrdila su više ocene socijalno kompetentnog ponašanja kod starije dece, što ukazuje na zavisnost socijalnih veština od učenja i iskustva, ali i potrebu da se u proceni vodi računa o specifičnostima socijalno kompetentnog ponašanja na pojedinim uzrastima kao i razvojnim karakteristikama dece (Gresham & Elliott, 1990; Jackson & Tisak, 2001; Pere-Klermon, 2004).

Tabela 2 – Prosečne vrednosti na SSRS subskalama socijalnih veština u zavisnosti od intelektualnog statusa i uzrasta mladih

SSRS	Uzrast	Intelektualni status	AS	SD	N
KOOPERATIVNOST	Niži 12 do 14 god.	lako io	13,52	4,83	25
		tipično	11,48	4,98	61
		Total	12,07	5,00	86
	Viši 15 do 18 god.	lako io	13,55	4,34	51
		tipično	13,71	4,15	69
		Total	13,64	4,22	120
	Total	lako io	13,54	4,47	76
		tipično	12,66	4,68	130
		Total	12,99	4,61	206
ASERTIVNOST	Niži 12 do 14 god.	lako io	14,72	4,33	25
		tipično	12,97	3,98	61
		Total	13,48	4,14	86
	Viši 15 do 18 god.	lako io	12,96	4,15	51
		tipično	13,55	4,29	69
		Total	13,30	4,22	120
	Total	lako io	13,54	4,26	76
		tipično	13,28	4,14	130
		Total	13,38	4,18	206
SAMOKONTROLA	Niži 12 do 14 god.	lako io	13,56	5,13	25
		tipično	12,56	4,51	61
		Total	12,85	4,69	86
	Viši 15 do 18 god.	lako io	11,98	4,22	51
		tipično	14,19	4,05	69
		Total	13,25	4,25	120
	Total	lako io	12,50	4,56	76
		tipično	13,42	4,33	130
		Total	13,08	4,43	206
ODGOVORNOST	Niži 12 do 14 god.	lako io	14,52	4,30	25
		tipično	13,72	4,25	61
		Total	13,95	4,25	86
	Viši 15 do 18 god.	lako io	14,39	3,55	51
		tipično	15,04	3,66	69
		Total	14,77	3,61	120
	Total	lako io	14,43	3,78	76
		tipično	14,42	3,99	130
		Total	14,43	3,90	206

Ako detaljnije sagledamo prosečne vrednosti u Tabeli 2 uočavamo da na nižem uzrastu mladi sa IO imaju čak bolje razvijene socijalne veštine nego tipični vršnjaci istog uzrasta. To potvrđuje da kognitivni deficiti mladih sa lakom IO nisu prepreka razvoju socijalnih veština. U prilog navedenom je i nizak efekat interakcije intelektualnog statusa i uzrasta na skali *samokontrole* ($Eta^2=0,029$; $p<0,05$) kao i činjenica da u ostalim socijalnim veštinama nema značajne razlike u odnosu na uzrast i intelektualni status. Kao što su i druga istraživanja pokazala u podsticajnom okruženju i uz pomoć odraslih decu sa IO moguće je naučiti veštinama koje stoje u osnovi prosocijalnog ponašanja (McConnell *et al.*, 1992; Gresham *et al.*, 2001; Guralnick *et al.*, 2006b; Sheppard, 2006; Sukhodolsky & Butter, 2007; Green & Baker, 2011; Fenning *et al.*, 2011). Pretpostavljamo da na lošije socijalno funkcionisanje mladih sa IO na koje se ukazuje u literaturi značajniji uticaj imaju sredinske varijable, a ne nužno deficit socijalnih veština i ometenost.

Kod dece sa IO njihova ometenost i teškoće prouzrokovane saznavnim ograničenjima same po sebi privlače pažnju i vrlo često negativnu reakciju i odbacivanje drugih što dodatno pojačava i uveličava njihovu percepciju sebe kao drugačijih (Dagnan & Jahoda, 2006). Uz kognitivna ograničenja, permanentno odbacivanje i negativan odnos okoline prema ovoj deci pojačavaju rizik valjane socijalne percepcije (Bauminger *et al.*, 2005; Leffert *et al.*, 2010) i naviku neprimerenog reagovanja. U populaciji osoba sa lakom IO i graničnim stanjima inteligencije kontekstualne varijable, poput negativne interakcije sa odraslima i vršnjacima, postavljanje teških ili novih zadataka, promena u tekućim aktivnosima i rutini, preterano visoki zahtevi u odnosu na njihove mogućnosti koje sredina postavljaju pred njih potenciraju osećaj manje vrednosti koji se dovodi u vezu i sa povećanjem agresivnog ponašanja (Embregts *et al.*, 2009). Pošto je *samokontrola* najdirektnije povezana sa agresivnim ponašanjem na ovaj način može se objasniti i naš nalaz o lošijoj samokontroli mladih sa intelektualnom ometenošću na starijim uzrastima.

UMESTO ZAKLJUČKA

Nalazi su pokazali da mladi sa lakom IO mogu razviti socijalne veštine u granicama njihovih tipičnih vršnjaka. Kognitivni deficiti nisu prepreka razvoju socijalnih veština adolescenata sa lakom IO. Međutim sa većim socijalnim iskustvom, tj. što su stariji, mladi sa lakom IO pokazuju lošiju *samokontrolu*. U skladu sa literaturom iz područja socijalne kompetentnosti i kroz diskusiju relevantnih istraživanja potvrđeno je da je ispoljavanje socijalnih veština relativno u odnosu na kontekst i parametre konkretne situacije. Za razliku od tipične dece i mladih, permanentno iskustvo odbačenosti i neadekvatan odnosa uže i šire sredine prema mladima sa IO pretpostavljamo da imaju značajniji uticaj na različito ispoljavanje *samokontrola* nego sama ometenost. Dobijeni nalazi otvaraju mogućnost daljih istraživanja socijalne kompetentnosti adolescenata sa lakom IO.

LITERATURA

- Bauminger, N., Edelsztein, H. S., & Morash, J. (2005). Social information processing and emotional understanding in children with LD. *Journal of Learning Disabilities*, 38, 45–61.
- Dagnan, D., & Jahoda, A. (2006). Cognitive–Behavioural Intervention for People with Intellectual Disability and Anxiety Disorders. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 19(1), 91–97.
- Dekker, M. C., Koot, H. M., Van der Ende, J., & Verhulst F. C. (2002). Emotional and behavioral problems in children and adolescents with and without intellectual disability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 43 (8), 1087–1098.
- Dickson, K., Emerson, E., Hatton, C. (2005). Self-reported anti-social behaviour: Prevalence and risk factors amongst adolescents with and without intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49(11), 820–826.
- Dykens, E. M. (2000) Psychopathology in children with intellectual disability. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 407–417
- Embregts, P., Didden, R., Huitink, C., & Schreuder, N. (2009). Contextual variables affecting aggressive behaviour in individuals with mild to borderline intellectual disabilities who live in a residential facility. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53 (3), 255–264
- Emerson, E. (2003) The prevalence of psychiatric disorders in children and adolescents with and without intellectual disabilities. *Journal of Intellectual Disability Research*, 47, 51–58
- Fenning, R., Baker, B. L., & Juvonen J. (2011) Emotion discourse, social cognition, and social skills outcomes in children with and without developmental delays. *Child Development*, 82(2), 717–731.
- Green, S., & Baker, B. (2011). Parents' emotion expression as a predictor of child's social competence: children with or without intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research*, 55(3), 324–338.
- Gresham, F.M. & Elliott, S.N. (1984). Assessment and classification of children's social skills: a review of methods and issues, *School Psychology Review*, 13, 292–301.
- Gresham, F. M. (1985). Best practices in social skills training. In J. Grimes & A. Thomas (Eds.), *Best practices in school psychology* (pp. 181–192). Kent, OH: National Association of School Psychologists.
- Gresham, F. M., & Elliott, S. N. (1990). *The Social Skills Rating System*. Circle Pines, MN: American Guidance Service
- Gresham, F. M., Sugai, G., & Horner, R. H. (2001). Interpreting outcomes of social skills training for students with high-incidence disabilities. *Exceptional Children*, 67 (3), 331–344.
- Guralnick, M. J., Hammond, M. A., Connor, R.T. & Neville, B. (2006a) Stability, change, and correlates of the peer relationships of young children with mild developmental delays. *Child Development*, 77, 312–324.
- Guralnick, M. J., Connor, R.T., Neville, B., & Hammond, M. A. (2006b). Promoting the peer-related social development of young children with mild developmental

- delays: effectiveness of a comprehensive intervention. *American Journal on Mental Retardation*, 111(5), 336-356.
- Jackson, M. & M. S. Tisak (2001). Is prosocial behavior a good thing? Developmental changes in children's evaluations of helping, sharing, cooperating, and comforting. *British Journal of Developmental Psychology*, 19, 349-367.
- Leffert, J.S, Siperstein, G.N. & Widaman, K.F. (2010). Social perception in children with intellectual disabilities: the interpretation of benign and hostile intentions. *Journal of Intellectual Disability Research*, 54, 168–180
- McConnell, S. R., McEvoy, M. A., & Odom, S. L. (1992). Implementation of social competence interventions in early childhood special education classes: Current practices and future directions. In S. L. Odom, S. R. McConnell, & M. A. McEvoy (Eds.), *Social competence of young children with disabilities: Issues and strategies for intervention* (pp. 277–306). Baltimore: Brookes
- McFall, R. M. (1982). A review and reformulation of the concept of social skills. *Behavioral Assessment*, 4, 1–33
- Pere-Klermon, A. (2004). *Socijalna interakcija i intelektualni razvoj*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Rose-Krasnor, L. (1997). The nature of social competence: A theoretical review. *Social Development*, 6 (1), 111-135.
- Sheppard, L. (2006). Growing pains: a personal development program for students with intellectual and developmental disabilities in a specialist school. *Journal of Intellectual Disabilities*, 10 (2), 121-142.
- Sukhodolsky, D. G., & Butter, E. (2007). Social Skills Training for Children with Intellectual Disabilities. In J. W. Jacobson and J. A. Mulick (Eds.), *Handbook of Mental Retardation and Developmental Disabilities* (pp. 601-618). New York: Kluwer

SOCIAL SKILLS OF ADOLESCENTS WITH MILD INTELLECTUAL DISABILITY

Summary

The literature points out that social skills are the basis for socially competent behavior, and that their development can improve the social functioning of the individual. Researches focused on the relation between cognitive and social development, confirmed that children with intellectual disabilities have more problems in social functioning compared with their typical peers, but few studies have examined the differences in the development of social skills of these two groups of children. Also, there is a lack of research in the heterogeneity of the samples in relation to the level of disability and age, which is important for planning prevention programs and targeted interventions. The aim of the research was to determine the differences in the development of social skills of typical adolescents and those with mild intellectual disability, as well as to examine the correlation with age. The study included 206 young people, aged 12 to 18 years, of whom 76 with mild intellectual disabilities and 130 with average intellectual abilities. Social skills are measured by Social Skills Rating System, a form for teachers, consisting of the following subscales: cooperation, responsibility, assertiveness and self-control. The main findings showed that there are no significant differences in the development of social skills between typical adolescents and those with mild intellectual disability, but that there was a significant interaction of age and intellectual status on a scale of self-control ($p < 0.05$; $\text{Eta}^2 = 0.029$). Self-control of typical young people becomes better with age (age 12-14, $M = 12.55$; age 15-18, $M = 14.19$), while adolescents with intellectual disability at older ages showed worse self-control than younger children (age 12-14, $M = 13.56$; age 15-18, $M = 11.98$). These findings suggest that cognitive deficits in adolescents with mild intellectual disabilities are not barriers for their social skills development, and also that some other variables have a more significant impact on self-control of youth with intellectual disabilities.

Key words: social skills, mild intellectual disability, adolescents